

SZAGSVAY ÉVA

Hang, szöveg, kép: a kommunikáció váltásai a templombelsőik dekorációinak példáján¹

1. HANG

A MŰVÉSZETTÖRTÉNET újabb eredményeiben a protestáns képtilalommal kapcsolatosan árnyaltabb megfogalmazásokat olvashattunk. Egyfelől szétválasztják az egyes reformátorok teológiai álláspontját és a képtilalom különbözőségeit. Másrészt a teológiai dogmákkal szemben a gyakorlati pasztorizáció elemzéseiből kiderül, hogy a képekkel kapcsolatos viselkedései a protestáns prédikátoroknak a korai időben differenciáltabb. A képek elleni állásfoglalásban három mozzanat különíthető el, az első a képek ellen mint relikviatartók ellen, illetve a zárándoklatok, búcsúk kegyképeinek szakrális kultusza, tisztelete ellen (Luther, Zwingli). A második az Ótestamentumi indoklás: a művészet luxus, amely felszabadítja az emberi hiuságot, és megakadályozza a szegények (elesettek) iránti szolidaritást, adakozást. (Ez is közös hivatkozás.) A legfontosabb, ami szintén közös volt, a szavak, a szó előnyben részesítése a képekkel szemben. Meggyőződésük, hogy csak a szó az, amivel Krisztust megszólítani lehet, csak a szó közelíthet a szellemi, szakrális szférához. A legradikálisabb Zwingli álláspontja, aki a képek eltávolításának radikális módját választotta, álláspontja szerint az imádkozás helyein a képek megzavarnak és eltávolítanak, röviden: a szóval kell tanítani, nem a bálványokkal. Luther álláspontja és viselkedése semlegesebb, a lutheri etika neutrális állásfoglalása; sem nem tiltja, sem nem ajánlja. Ellentmond a radikális képrombolásnak, amelyet a „legmagasabb” nevében cselekednek. Álláspontja az illusztrációkat illetően a tanítói-pedagógiai szempontnak felel meg, a képes bibliák használatában például, de annak a mélyebb teológiai meggyőződésének is, mely szerint az emberi műalkotás a teremtés része.² A fordulatot valójában valamennyi reformátornál a Krisztussal, az Atyával, illetve a Szentlélekkel történő kommunikációban a szóra, a hangos szóra való áttérés jelentette. Ennek előzményeként utalnak Luther eksztázisaira, amelyet az evangélikus templomok művészetéről irt dolgozatából Révész Istvántól idézek: „Luther a Megváltó Isten kegyelmes szavát hallja. Hite valóban az Ige hallásából van: ezzel a reformáció szakít a középkor vallásosságával”.³

¹ A tanulmány az OTKA 026586 számú kutatás támogatásával készült.

² FENDLICH 1993. 110–122, von CAMPENHAUSEN 1940. Uő: 1960., 272–290, uő: 1960., 361–408

³ RÉVÉSZ 1944. 255.

2. HANGZÓ SZÓ ÉS SZÖVEG

Luther a gótikus templomokat prédikálásra alkalmatlannak tartotta, mert ezekben az akusztika nem felel meg a prédikáció, szónoklat továbbítására. „A *prédikálásra alkalmatlanok. ...nem is csoda, ha az Isten villáma belecsap a dómokba, mert az ördög az, aki velünk ilyen dómokat emeltet, hogy az egy fő dolgról elvonja a figyelmünket*”.⁴ A gótika temploma a csend háza, az isten-élmény a szent csendé, amelyben a lélek a magasságok felé emelkedhet, a föld a sátán és a bűn helye. Az individuális csendhez a képek vagy szobrok dekoratív jelentésűek. Ezzel fordul szembe a reformáció, amely az Isten beszédét, a prédikációt közösen hallgatók közösségét látja a templomban, a bibliai igékben az Atya hangját hallják.⁵ A protestáns templomok belsőiben igék kerülnek a falakra, oszlopokra, karzatokra, szószékre, padok elejére, az evangélikus templomokban a meghagyott oltár képe a Szentháromságot ábrázolhatja vagy az úrvacsora osztásra, (Utolsó vacsora), esetleg Krisztus nagypénteki halálára utaló kép (Keresztre feszített Krisztus), felidézve a reformáció dogmatikai váltását: a megváltás Krisztus halálával már megtörténik. Az egybeépített oltárasztal, az úrvacsora osztás helye. A felvidéki 17. századtól használt evangélikus templomokban a közép-európai lutheránus gyakorlatnak megfelelően gazdag építészeti dekoráció között díszes pajzsokon igei feliratok láthatók, mint például a sziléziai Schweidnitz evangélikus templomában (1657–58),⁶ amely már evangélikus templomnak készült megvalósítva a reformáció elvei szerinti térátalakítást és díszítést. Az elvek legfontosabb eleme az, hogy a templomok középpontjába a szószék kerül ahonnan a hang a legelőnyösebb akusztika szerint „terülhet” szét a hallgatóság ülőhelyei felett, amelyre a legjobb példa freudenstadti „Derékszőg templom”. A díszítésre vonatkozóan e korszak evangélikus templomait, mint a kép nélküli barokk díszítés burjánzásait említhetjük, azaz a protestáns barokk szép példáiként. Ez a templomépitészet az őskeresztény templomokhoz tér vissza, amely magát a pogány istenképet ápoló szentélyektől, templomoktól éppen a hang és a közösség helyeként különböztette meg (Isten beszédének hallása, úrvacsora közösség).⁷ Egy elvi templomalaprajzot is ismerünk J. Furtenbach 1649-ben megjelent „Kirchenbau...” c. munkájából, amelyen a középvonal végén helyezkedik el a szószék, a sekrestye és a keresztelő medence, a templom középpontjában két szélen az asszonyok padja, a közepén egymás után külön a leányok és külön a fiúk padjának tömbjei míg a leghátsó tömbben, a bejáratához eső részben a férfiak padjai vannak.⁸ Ugyanez az elv erősíti fel a több emeletes oldalkarzatok építését (tömeg és akusztika, illetve a tanácskozások helyei) is.

Magyarországon az átvett templomok átalakítása hullámokban, lassan és fokozatosan történik. A lutheri irányzat türelmét az átvett templomok belsőinek meghagyása, illetve lassú átalakítása (oldal oltárok eltávolítása) mutatja, az ezt helyenként felváltó helvét irány radikális, sok helyen pusztító átalakításai követik, de ez sem hírtelen és

⁴ Luthert idézi RÉVÉSZ 1944. 254.

⁵ RÉVÉSZ 1944. 235–321

⁶ *Isd.* RÉVÉSZ 1944. 268. old. ábrája

⁷ RÉVÉSZ 1944. 236.

⁸ RÉVÉSZ 1944. 265.

mindenhol következik be, mert sok helyen még sokáig maradnak meg a középkori templomok freskói, de már közéjük illesztenek keretekben feliratokat, ígéket. Marosi Ernő a vakolatfestések feltárásai alapján is lassú, fokozatos átmenetet lát, és a növényi díszítés és a feliratok megjelenésében látja a korai váltást, a falak fehérre meszelése (a képek lefestése) viszonylag későn következik be, többnyire a templomok eredetének igazolásakor.⁹ Ezek a növényomamentikával és feliratokkal díszes vakolatfestések tehát előzményei a festett deszkamennyezeteknek és karzatoknak. Az átalakítás során a protestáns templombelső legfontosabb elemét a karzatos is legegyszerűbben fa beépítéssel lehetett megvalósítani, ennek gazdagítását szolgálhatta ismert protestáns külföldi példák szerint a felirat és növényi ornamentika alkalmazása.

A protestáns művészet „igehirdető művészet” (Révész, 1944. 235.) A közép-európai protestantizmus következményeként egy felfokozott tárgydíszítő művészet is kibontakozik, a képzőművészet háttérbe szorulása kedvezett a díszítőművészetnek, a feliratokkal eleinte a tárgyak szakrális használtát jelölik meg, különítik el a mindennapi tárgytól, sokszor azonban azokra is feliratokat tesznek, különösen, ha elhárító-mágikus szerepet szánnak a feliratnak, ami a feliratozás egyik korai fontos motívuma. Az úrvacsora edények, a templomi bútorok, (úrasztal, ládák padok stb.) a templomban használatos textíliák, a könyvek (bibliák) kötési növényi ornamentikával, ritkán alakos betétekkel és gazdag feliratozással díszesek. A tárgyra ígéket tesznek, és ráírják az adományozó nevét, az adományozás idejét. Textíliák, bútorok, ötvös tárgyak magán- és egyházi tulajdonban a legmagasabb szintű műhelyekből kerülnek ki, és hazai példányokon e műhelyek hatása látszik, ritkán eredeti munkák is ismertek. Felirat és ábra, akár az ötvös munkák díszítésében, akár a textíliakon együtt található, egymást értelmezi.

Művészeti értékük igen jelentős, hiszen míg a templomok építészetét tilalom övezte mintegy száz éven át, a kegytárgyak készítése, különösen az ötvös munkák iránti igény szinte felvirágoztatta e művészeti ágat.

A tárgyra és falakra, templomi berendezésekre tett ígék a tanítás részei, intő, figyelmeztető, morális célzatú feliratok, de egyben (az Isten beszédét közvetítve) a hit terjesztésének eszközei.

A 17. századi templomi feliratokban még az ördög elleni védekezés és az exorcium nyomai találhatók.

Samorjai János 1636-os rendtartásának utolsó fejezete szabályozza az ördögűzés módjait. Ebben annak helyéül a templomot jelöli ki, feltehetően annak „piacterét”, az úrasztal előtti részt, tehát a centrumot, az ördögűzést végző személyt az idős presbiterek, férfiak sorából engedélyezi, és a fejezetben felsorolja azokat az ígéket, amelyek az ördög űzésében alkalmasak, végül pedig közread néhány imádságot, amelyet hathatósan tart.¹⁰ Az ördögűzés gyakorlata az alkalmas vagy legalkalmasabb imáknak és ígéknek a szövegeit leírva kézbe adja, illetve közreadja, ugyanis a memorizált imák emlékezetbe idézésével, minél gyorsabban történő hangos mondásával lehet elűzni az ördögöt, mindenünnen, ahol csak megjelenhet. Ezért a cédulára felírt ígék

⁹ MAROSI 1975. 65–66; 9. kép, Csaroda; 55–56. kép Magyarszecsőd.

¹⁰ SAMORJAI 1636. 201–229.

és imaszövegek az otthonokban a falakra téve valahol elől (szem előtt) elhelyezve is használatossá válnak. Bornemisza *Ördögi kísértetek* c. munkájában több esetet említ, ahol segítségével, imaszövegek papírra írásával és a panaszosnál hagyásával (erről bármelyik pillanatban olvashatta az imát) végül az ördög elhagyta a házat. A bölcs írásokat, szentenciákat nem elég a falra tenni, de folytonosan imádkozni kell az ördög ellen, ajánlja.¹¹ A templom középpontjában tehát folyik az ördög úzése, és távozása az ajtókon és ablakokon át történik. A korai vakolatfestéseknél a díszítmény, a minta az ablakokhoz és ajtókhöz szerkesztett, a feliratok azonban inkább a szentélyek mennyezetén, és oldalfalán vannak, a falra írt igék „tisztán” tartják a szakrális helyet, a templomot; az egykorú gondolkodás szerint valami vagy az ördögé vagy az Istené, a szent feliratok, (mint az atya beszéde) kizárja, kívülrartja a templomból az ördögöt.

A református templomok 17–18. századi belső dekorációja még mindig az Utolsó ítélet félelmei között kibontakozott bűnbánatnak megfelelően programjában az ördög és cselekedetei elleni küzdelmet állította. A művészettörténeti és néprajzi kutatásokban csak a közelmúltban kezdődött el a feliratok összeírása, azzal a céllal, hogy elemzésükkel a teológiai programok feltárhatóak legyenek, és ráláthassunk az egykori mentalitásra, vallásos gondolkodásra. Az első dolgozat ebben a témában, néhány Északkelet-magyarországi templomra korlátozódva kimutatta, hogy a mennyezet középtájára tett igék az imádságok meghallgatására vonatkoznak, ó- és újtestamentumi igékkel, a karzatokon funkcionális elgondolással az ifjúságra vonatkozó igeszakaszt választottak, a szószekekre az igehirdetésről, és ezen belül a népet bűneinek elhagyására figyelmeztető, tehát inkább funkcionális ige került¹²; vannak tehát olyan választott igék, amelyeket a templomokban általában megtalálhatunk, mintha a feliratozásnak lett volna valamilyen rendje, kialakult volna egyféle hagyománya. A történeti folyamatban legélesebben a profán kegyes feliratok, versek megjelenése jelent változást, amely kiegészíti a korábbi, az igékkel való tanítást, megjelenésük a 18. század végére tehető, és a 19. század közepéig, végéig is megtalálható, egy korai változat a magyarókeréki templom asszonyok padjáról és papi székéről (talán az Umling család munkájaként) ismert és azonosítható képpel gazdagított versek. Egy késői változat a magyargyerőmonostori karzatot olvasható 1846-ból, ez utóbbi Hori Farkas lelkész és költő idejében készült, és az ifjuságnak szóló intés. (3. kép.)

3. A SZÖVEG ÉRTELMEZÉSE, AZ OLVASÁS

Luther extázisban az Atya hangját hallotta, a protestáns Órás András 1690-ben, extázisában (angyali megszálltság) az angyal mondandóját párbeszédes formában „adta elő”, mint angyal vékony nőies hangon válaszolt a saját hangján feltett kérdéseire. A források szerint biblikus szöveget mondott, és extázisának erős képi jellege is volt, amint arra Voigt Vilmos felhívta figyelmünket, a keresztre feszített és szenvedő

¹¹ BORNEMISZA 1980. 1001.

¹² BALASSA M. 1995.

Krisztus pózában feküdt.¹³ Valójában az a kérdés, hogy az ekkor még írástudatlan Órás András hogyan tudott az angyal szerepében biblikus, tehát papi nyelvet beszélni, hogyan jutott a prédikációk narratíváihoz, a bibliai igékhez?

Feltételezhető, hogy a protestantizmus igehirdetése szóbeli kultúráként terjedt. A szószéken elhangzó szónak, beszédnek nagy hatása volt. A tanítás a szövegek bevéssével történt, amelyre külön alkalmak voltak a protestáns egyházaknak. A felnőtt tanítás, vagy diakónia középkori gyakorlatához visszatérve, szombatonként délután a templomban tartottak biblia-ismereti és kátéolvasási gyakorlatokat, a hangos olvasás módszerével.¹⁴ Burke kutatásaiból tudjuk, hogy a kátéolvasásnak a 16–17. században és később is nagyobb szerepe volt mint a Biblia olvasásnak. A 18. században Svédországban minden hatodik családban őriztek kátét, de csak minden huszadikban Bibliát. 1529-ben jelent meg Luther Kis-kátéja, majd Kálvin Katekizmusa, az 1542-es javított változata, ezeknek kívülről történő megtanulása (kérdés-felelet formájában) jelentette a hitvallásban bekövetkezett újítást.¹⁵ Benedek Katalin szerint a módszert a skolasztika katekéta gyakorlatából vette át a ferences obszerváns rend., amely együtt alkalmazta a szövegekkel a memória segítő ábrákat. Leginkább ennek felelnek meg a templombelsők ábrái.¹⁶ A reformátorok közül többen e rend tagjából váltak protestáns prédikátorrá, akik a köznép közé vegyülve a hangos felolvasás eszközével, majd a felnőtt tanítás visszaállításával a ferences-gyakorlatot vitték tovább. Kiss Endre József egyenesen azt állítja, hogy a nyomtatott könyvek hangos olvasás révén válhattak ismertté, „a kultúra a szóbeliségre épülve működik,”¹⁷ ennek a folyamatnak a falvakban élő írástudók voltak a centrumában, akik tudatában voltak annak, hogy tudásukat tovább kell adniuk. Az olvasás tehát hangos olvasás volt, és előzményeként jelölhetjük meg az imakönyvek katolikus használatát, amelyek szintén az imák megtanulásának eszközei voltak, egy-egy olvasni tudó gyakoroltatta, tanította meg szélesebb körben. A korszakra és a köznépi olvasókra, ha tudtak olvasni nem az extenzív, hanem az intenzív olvasás volt jellemző, ez utóbbi azaz az ismétlődő olvasás a rögzítés, bevéssé eszközeként működött, és szélesebb tömegek számára elérhetővé tette az ismereteket.¹⁸ Ilyen értelemben a reformáció szélesítette az elsajátítandó anyag körét, az imákon kívül a hittételek, az énekek és a bibliai igék is bevéssé kerültek. Ami talán nagyon fontos, hogy a hallás és a hallott szöveg rögzítésének készsége a református templomok gyakorlata miatt felfokozódott, nagy jelentősége volt az elhangzott szónak, szövegnek. Ennek köszönhetően a bibliai műveltség széleskörűvé vált.¹⁹ A prózai szöveghez képest gyorsabban rögzültek a verses, vagy énekelt szövegek, ami kedvezett a ritmusos szövegekben való elbeszélésnek, szöveg-készítésnek, a református kisiskolák által már gyermekkortól kifejlesztett készséggé vált a ritmusos szövegek gyors megjegyzése, sőt készítése is, az a verselőkéesség, amely napjainkig él a magyar nyelvű

¹³ VOIGT 1998. 99.

¹⁴ BENEDEK 1998. 318.

¹⁵ BURKE 1991. 263–265

¹⁶ BENEDEK 1998. 317.

¹⁷ KISS E. 1991. 92–93.

¹⁸ TÓTH I. 1998. 199

¹⁹ KISS Endre József 1991. 92.

könyvnyomtatásból kiesett, határonkívüli református közösségekben. Éppen e kéziratok füzetek igazolják a kultúra őrzésnek szóbeli technikáját, és lehetőségeit egykor és ma. A népi verses kéziratok korai előzményeit a papi, lelkészi írásbeliség egy sajátos műfaja is mutatja, bizonyítva, hogy a lelkészek tudatosan igyekeztek a bevésést elősegítendő verses betéteket, magyarázatokat illeszteni a különböző műfajú prózai, vagy elbeszélő szövegekhez, a „carmen propempticum”, a búcsúversek, halotti prédikációk záró verses bucsuszövegei (a halott nevében elmondva), disszertációkhoz fűzött köszöntő versek, stb. mutatja a 17–18. században a tudatos törekvést a szövegek gyors és könnyű bevésésére, átadására.²⁰ A protestáns tanítás programja ez, amely az írásbeliség nélküli köznép számára is el kell juttassa a reformátorok újításait, a hit új formáit, gondolatait és tanításait, a humanizmus és a teológiai felvilágosodás szellemének hatására az új tudást, a műveltséget is. Lehetséges és valószínű, hogy a kultúra formálódásában a koraújkorban a hangos felolvasásnak sokkal nagyobb lehetett a szerepe, mint azt ma gondoljuk. Tóth I. György példája a faluban felolvasó nemesemberről 1751-ből talán korábbi gyakorlatból élt ezidőben.²¹

A templomok belső berendezéseinek feliratait, miután az olvasni tudók többször felolvasták és elmondták, a betűk képsoráról is felidézhetők, hiszen a papírra leírt igéket és imákat sokféle helyzetben használták, (betegség, rontás, könyörgés) maguknál tartották, (nyakba akasztva, ruhába rejtve) vagy a kéz közelbe tették le. Ha nem is tudtak olvasni, a betűsorok képeit megjegyezheték, különösen a gyakran elhangzott igazszakaszok betűképeit, a betűsorok képei is felidéztek a szöveget.

4. AZ ÁBRÁK ÉS A SZÖVEG

Az írástudatlanok számára a felírt szövegek felidézését megkönnyítették egyszerű ábrákkal, amikor ennek divatja a nyomtatás elterjedésével tömegessé vált²²: a templomokban a 17. sz. első harmadában és nagyobb számban a 17. sz. utolsó harmadában készülnek alakos ábrázolások a templomok mennyezetein és berendezésin, illetve majd a 18. század második felében.

A református templomok belsőinek népművészeti felfedezése a 19. század végének iparművészeti forradalmához, huszadik század elejének mozgalmaihoz a magyar stílus megalkotásának korszakához kötődik. Ennek során készültek először templombelsőkről leírások és rajzok. A művészettörténész Kelemen Lajos elemző módon választotta szét a meseterek munkássága alapján a magasművészethez sorolható mennyezetfestéseket a provinciális munkáktól, pontosan megadva ez utóbbiak kvalitásbeli fokozatait, bemutatva a különbségeket. Kelemen Lajos az alakos ábrákat valamennyi egyházművészeti műfajban ismerte, a 17–18. század tárgyidézítő művészetének egészéről képe volt, így, az ötvösök, kőfaragók, képfaragók, könyvmetszők, stb. munkáiról: talán ezért sem minősítette képeknek a templommennyezetre festett

²⁰ Ld. CZEGLE I. 1991. 101–106.

²¹ TÓTH. I. Gy 1998. 200.

²² Ld. összefoglalását; ORSCHLER 1997–98.

ábrákat. Határesetként említi a gogánváraljai templom 10 ábráját, amelyeket képek-ként azonosít, (azaz ikonográfiai meghatározottságuk van), mert a festés készítője még képiró mester volt,²³ minden később készült templombelsőt asztalos festők készítették, akik tanulmányaikat nem a képkészítés, hanem a dekoráció körében folytatták. A „virágozás”, amely a templomok belsőit, a bútorokat, a koporsókat stb. díszítették a puhafa, illetve az asztalos termékek tömegessé válásával terjedt el, alkalmazása a reneszánsztól, a népi kultúrában a 20. század közepéig is lehetséges. A virágozások között elhelyezett feliratok közül ezidáig a készítőik neveit, és a megrendelők, a készítés körülményeit rögzítő szövegeket jegyezte fel a művészettörténeti dokumentáció és néprajzi irodalom: ez utóbbiban elsősorban Hofer Tamás–Makkay János székesfehérvári kiállításának katalógusa, amely pontos dokumentációt adott a kiállított templomi berendezési tárgyak feliratairól a jegyzékben (elsősorban Tombor Ilona összefoglaló monográfiája alapján). Megállapíthatjuk, hogy ezek elsősorban „funkcionális” (a készítésre, a szószer és karzat, illetve papra és ifjúságra vonatkozó igével) feliratok, és bár ezek is mutatják a templomépítő vagy felújító református falvak kegyességének nyelvi fordulatait, ezeket az adatokat teljesebbé kell tennünk a feliratok teljességének összegyűjtésével. Az alakos ábrázolások templommennyezeteken a növényi ornamentikában elszórta helyezkednek el, ez is arra enged következtetni, hogy kiemelt jelentésük lehet.

5. AZ ALAKOS ÁBRÁZOLÁSOK ÜZENETEI

Az ismert és publikált ábrázolások áttekintése illetve jelentéseik vizsgálatai alapján úgy tűnik, hogy az alkalmazók a középkori jelentésekhez térnek vissza. A kép és szöveg kapcsolatában az E. Panofsky (1984: 318–319.) által is bemutatott koraközépkori eljárás fedezhető fel, amikor a szövegeket szavak szerint értelmezik — tehát nem a mondatbeli tartalom válik képi jellé, hanem a benne foglalt szavak betű szerinti jelentése és azok összekapcsolása, így Panofsky példája szerint az 1275-ben dolgozó miniatúrafestő Simeon jóvendöklésére akart utalni, amikor megfestette a karddal átdöfött Fájdalmas Anyát: „Sőt a te lelkedet is általhatja az éles tőr” (Luk. II.35.). (Panofsky ezt rejtett, vagy leplezett szimbolizmusnak nevezi szemben a későbbi nyílt, leplezetlen szimbolizmussal.) A protestáns, vagy inkább református ábrák — természetesen már más teológiai környezetben — a középkori vallásos és később a reneszánszkor világi szimbólumokhoz nyúlnak vissza, elkerülve az egyházi szimbolikának misztikus és „katolikus”, illetve barokk alkalmazását. (A bibliai igéknek mindig normatív, feddő, figyelmeztető, tanító, példát mutató értelmezésük van.) Az ismert ábrázolások között egy csoportnál a jelentéseket összekapcsolja a kétarcúság, a kettős tulajdonság: ezek az ábrázolások kettős jelentésűek, a gonosz, vagy sötétség és a jó, krisztusi vagy a világhossz jelentéseit egyaránt hordozzák.

²³ KELEMEN Lajos 1977. 33–38. és 41–81.

Ilyen pl. egy speciális angyalábrázolás az 1760-as debreceni matrikula címlapján²⁴, ahol teljesen egyforma glóriával szárnyakkal de patával ábrázolt angyal látható, a kezükben tartott attribútumok segítenek eligazodni, az egyik kezében fáklya, a másikban a Mercurius pálca van, a világosság és a sötétség angyalai.

Szászbogács stallumán a faragott bagoly a 16. sz. közepéről, jellegzetes felirattal, Krisztus jelentésű, az alkalmazásnak a középkori vadászat gyakorlatából aszármazik az eredete, a T alakú fára kikötött bagoly segítségével vadásztak énekesmadarakra: ezek megrohanják és csipkedik a kikötött baglyot, amely ugyanúgy szenved. ahogyan Krisztus szenvedett a keresztfán. A bagoly a pokol vagy sötétség bejáratánál a gonosz jelképe. (Csilléry Klára adatai, átadásukért itt is köszönetet mondok, ld. Szacs vay, 2000. kézirat). Kettős jelentése lehet az oroszlánnak, a bibliai idézet szerint: ordítva jár, hogy elragadja áldozatait (ez a sátán), és békésen őrzi Judát, Isten országát. Ez utóbbi páros ábrázolása az utolsó ítélet kompozíciók része is lehet (ld. például a Magyargyerőmonostori reliefet és ezt a kompozíciót a 18. századi gyerőmonostori kályhacsempén (1. és 2. kép). A nyúl, amely az ördög elől menekülő keresztyén ember szimbóluma, (bánffy hunyadi mennyezet 18. sz. vége), a gyávaság és a szaporaság tulajdonságaival ördögi jelentésű is lehet. A páva, mint a hallhatatlanság, vagy mint a földi hiúság jelképe látható a templombelsőkön.

Krisztus ábrázolásának hiányát a pozitív, a jó keresztyén jellemvonásai, cselekedetei, magatartása, a jó jelentésű jelképek, ábrázolások helyettesítik. Ilyen például a szarvas a Krisztus után vágódó keresztyén ember szimbóluma, vagy az élet vize mellett ábrázolva a keresztséget jelöli (ez utóbbi elgondolás értelmezheti az újrakeresztelkedő habánok edényein előszeretettel alkalmazott szarvast, mint a „műhely jelét”).

Az ábrázolások egy nagy csoportja sorolható az utolsó ítélet gondolatkörébe. A tancsi mennyezet 1680-as festésén szokatlanul nagy arányban vannak az alakos ábrázolások. Az ott előforduló és bibliai igével ellátott szirén ábrázolás „babiloni parázna” jelentése nem csak a szirén bujaság, paráznaság megszokott jelentéseit használta, hanem összekapcsolta a biblia szöveg szó szerinti értelmezésével is, a János Jelenése megfelelő szövegrészeivel: a parázna „*sok vizeken ül, ... a vizek amelyeket láttál, ahol a parázna ül, népek azok és sokaságok és nemzetek és nyelvek*” (Jel. 17:4), és az attribútumok is a szövegek szerint készültek, a korona, a serleg, vagy pohár, a gyöngy, kezében kard, a trombita a szöveg szó szerinti értelmezésével készült: „*úgy ülök, kint királyné-asszony, ... Öltözött vala pedig az asszony bíborba, és skarlátba, megékesített vala aranynyal és drágakövel és gyöngyökkel és kezében arany pohár vala*” és „*és az ő paráznaságának haragborából adott inni minden pogány népnek*” (Jel. 17:1,15 és 14:8)²⁵ Az utolsó ítélet gondolatköréhez kapcsolható az ótestamentumi utolsó ítéletek példái, Noé és Jónás, és a bűnök, amelyekkel a végítéletkor el kell számolni: Bakkus, a részegség, és tobzódás jelképe, a már említett szirén a paráznaság bűne. Más későbbi templomok mennyezetein is felbukkannak az utolsó ítélet képei és a 18. század végéig megtaláljuk a már ismert alakokat, ezek is a bűnökre figyelmeztetnek és az erényes életre való buzdításként jelennek meg a virágdíszítéses kazetták között, mostmár szélesebben értel-

²⁴ SZACSVAY 2000. 453.

²⁵ Ld. SZACSVAY 1999. 201.

mezve és más kegyességi irányzatokat követve, leginkább az egykori prédikációk szövegrészei, gondolatai közvetítik ezek jelentéseit.

Az ábrázolásokat a legkülönbözőbb forrásokból meríthetik, de mindig friss megfogalmazással, és bizonyos tartalmakhoz igazítva alkalmazzák. A szilágyolomperti templom mennyezetének „Szerentse Istenaszonya”-ábrázolás²⁶ előképe egy jósló, vagy szerencsekönyvben található, amely a 16. század végétől többször is megjelent, a 18. század folyamán új fordításban széles körben elterjedt (és például Arany János gyermekkori olvasmányai között is megtalálható volt). Fortuna alakja összekapcsolva az Igazság és az Irigység alakjával, a sors jó és rossz oldalát idézi fel, és arra utal, hogy a keresztény ember számára mindez az Isten hatalma, akarata alá rendelt, ahogyan ez a prédikációkból értelmezhető.²⁷ A tanítás a templom mennyezetén tehát: a jó keresztény ember nem bízza sorsát a vak szerencsére, hanem Istenre bízza, aki uralkodik a jó és rossz szerencse felett. Ez a tanítás is a jó vagy helyes keresztény életet a végítélet szempontjából idézi fel.

Hasonlóan világos tanítás olvasható le a dicsőszentmártoni mennyezet (Kövendi Sámuel? 1769) ábrájáról: ahol egy kazettán játéktábla és hegedű, egy másikon lengő búzatábla és sarló látható, az előbbi a szerencsejáték és mulatozás ördögi időtöltéséről szól szemben a vetés és aratás, a munka keresztény időtöltésével.²⁸ (4. kép)

Az ábráknak felirattal vagy a nélkül, jelképes értelmük van, az ábrák szöveggel azonos értékűek, mint képeknek nincs sem ikonográfiaik, sem a kivitelezésükben képi besorolásra alkalmas megfogalmazásuk. Mint láttuk, az ábráknak vannak előképeik, melyekre gondolhatunk egy-egy rajzolat esetében, pl. a koronás hétfejű sárkány Dürer-előképre megy vissza, (krasznai templom mennyezete), de alkalmazásukban bibliai és kegyességi szövegekkel egyenértékűek, és a *hasznos* díszítés, dekoráció elemei. A dekoráció, amelyet oktató célzatú intésekkel, figyelmeztetésekkel látnak el a 18. században, a korai előzményekben az egykori ördöghit és az ördög legyőzése, üzése, elhárítása céljával készülhettek, a döntő szerep, funkció, vagy szempont felfestésükben, elhelyezésükben a gonosz elhárítása lehetett. A református egyházi művészet alakos díszítményeinek változásai a szellemtörténeti változásokkal együtt történhettek, és megfelelnek azoknak. Az apokaliptikus gondolkodás a puritán és pietista szellem kisugárzásaira is utal a Sárospatak, Debrecen, Nagyenyed körzetében felbukkanó templomok mennyezetén, hiszen a lelkészek szerepe a díszítés kialakításában meghatározó vagy jóváhagyó lehetett. Ábra és program, illetve szöveg világos összefüggéseit is be lehet majd mutatni, ha a kutatás a templomok belsőiben levő szövegeket is feltárja és közreadja, amellyel sajnos még adós.

Az ábrák a díszítésben és a feliratok között éppen a szóbeli kultúra dominanciájáról, azaz a református műveltség szóbeliségének jelentős mértékéről tudósítanak minket a kora újkortól a 18. század végéig a bemutatott példák szerint.

²⁶ KISS 1999. 362.

²⁷ SZACSVAY 2001. 8.

²⁸ VILHELM K. 1975. 26.

IRODALOM

- BALASSA M. Iván 1995: „Fizesse meg Te néked az Úr a Te Tselekedetedet”-Bibliai idézetek a kelet-magyarországi templomok festett famennyezetein és berendezésein. Sátoraljaújhely, (Széphalom 7.)
- BENEDEK Katalin 1998: *Ördögök és boszorkányok a XV–XVI. századi prédikációs exemplumokban.* = Eksztázis, álom, látomás. (Szerk Pócs É.) Bp.–Pécs, 316–331.
- BORNEMISZA Péter 1572: *Ördögi Kísértetekről* = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. (Szerk. Nemeskürty István) Bp. 1980. 977–1122.
- BURKE, Peter 1991: *Népi kultúra a koraiújkori Európában.* Bp.
- CAMPENHAUSEN, von D. H. 1940: *Luthers Stellung zur bildenden Kunst* = Kunst und Kirche. Berlin, 17. évf. 1–2.
- CAMPENHAUSEN, von D. H. 1960: *Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche* = Tradition und Leben Kräfte der Kirchengeschichte. Tübingen, 272–290
- CAMPENHAUSEN, von D. H. 1960: *Die Bilderfrage in der Reformation* = Tradition und Leben Kräfte der Kirchengeschichte. Tübingen, 361–408.
- CZEGLE Imre 1991: *Carmen propenticum* = A Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990. Sárospatak, 104–111.
- HOFER Tamás – MAKKAY János 1969: *A Magyar Népművészet Évszázadai I. Festett táblák 1526–1825.* Kiállítási katalógus. Székesfehérvár.
- FENDLICH, Herbert 1993: *Die Christen und die Bilder* = Imagination des Unsichtbaren. Münster, 110–122.
- KELEMEN Lajos 1977: *A gogánváraljai mennyezetfestmény készítője és kora* = Művészettörténeti tanulmányok I. Bukarest, Kriterion, 33–38
- KELEMEN Lajos 1977: *Mennyezet- és karzatfestmények a 17. századból* = Művészettörténeti tanulmányok I. Bukarest, Kriterion, 41–81.
- KISS Endre 1991: *Reformáció és könyvkultúra a XVI. századi Magyarországon* = A Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990. Sárospatak, 86–103.
- KISS Margit 1999: *Az erdélyi kazettás mennyezetek és falképek állagvizsgálata* = Népi építészet Erdélyben (Szerk. Balassa M. Iván, Cseri Miklós). Szentendre 355–368.
- MAROSI Ernő 1975: *Magyar falusi templomok.* Bp.
- ORSCHLER, Judith 1997: *Protestantische Lehr- und Erbaumsgraphik, Perspektiven der Erforschung Konfessioneller Bilderwerken.* Teil 1. = Jahrbuch für Volkskunde 20. 211–244.
- ORSCHLER, Judith 1998: *Teil 2.* = Jahrbuch für Volkskunde 21. 203–240.
- PANOFSKY, Erwin 1984: *A jelentés a vizuális művészetekben.* Bp.
- RÉVÉSZ István 1944: *A templom belső tere* (Történeti és elvi tanulmány a keresztyén templom lényegéről) = *Evangelikus templomok.* Bp.
- SAMORJAI János 1636: *Az helvetiai valláson levő ecclesiáknak egyhazi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske. Az eggyűveeknek rövid tanításokra közakarattól irattatott.* Lőcsén nyomtatta Brever Lörintz. (Sárospataki Ref. Könyvtár, Ltsz: 197.)
- SZACSVAY Éva 1999: *A szíren mint jelkép Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon* = *Hagyományos női szerepek* (Szerk. Küllös Imola) Bp. 200–209.
- SZACSVAY Éva 2000: *Protestáns ábrázolások és népművészet* [Elfogadott kézirat] = *Népi vallásosság a Kárpát medencében V. Pápa, 1999, konferenciakötet* (szerk. Lackovits Emőke).
- SZACSVAY Éva 2001: *Fortuna Asszonyról* [Elfogadott kézirat az Erdélyi Zsuzsanna köszöntésére készülő kötethez] MTA Néprajzi Kutató Intézet (szerk. Czövek J.)

- Szent Biblia 1949: Fordította Károli Gáspár. Bp.
- TOMBOR Ilona 1968: *Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek a XV–XIX. századból*. Bp.
- TÓTH István György 1998: *A magyar művelődés a kora újkorban* = Magyar művelődéstörténet, Budapest: Osiris 136-257
- VÉGH Olivér 1977: *A kalotaszegi fazekasság*. Kriterion Bukarest
- VILHELM Károly 1975: *Festett famennyezetek Alakos ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban*. Bukarest.
- VOIGT Vilmos 1989: *Órás András ekstázisban (1690)* = Extázis, álom, látomás. (Szerk. Pócs É.) Bp.–Pécs 93–101.

SUMMARY

ÉVA SZAGSVAY**Sound, text, picture — changes of communication as illustrated by the decorations of church interiors**

Acoustics was the major viewpoint of the design of protestant churches. The word uttered, which „comes” from the Bible is the voice of the Lord (as heard by Luther in his extasies), and the direct contact of the believers with God was delivered by voice. The construction and reconstruction of churches places the pulpit in the middle of the space in order to ensure major communities to be able to hear the sermon well from every nook of the space.

Texts were placed on the walls in Calvinist churches, and these quotations from the Bible (textus) make the voice of the Lord speak: faith originates in the hearing of the word. Images were originally permitted to stay in place on the walls of Lutheran and some Calvinist communities as means of religious education, and captions were inserted near the frescoes and framed by ornamental foliage as attested by the coats of plaster uncovered from the 17th century. Only after these procedures were the floral patterns painted on wooden ceilings with inscriptions and illustrations among the plant ornaments. Objects in the churches including dishes and textiles were also decorated by the Word. Protestant art was a „preaching” art.

How were all these read? Under the influence of angelic obsession, illiterate András Órás was telling the answers of the angel in high-pitched feminine voice and in biblical language — according to the sources. How was it possible?

Let's suppose that preaching, prayers, biblical quotations and their knowledge spread as a verbal culture. Teaching was carried out by loud reading and inculcation. Believers could acquire rich biblical erudition by reading the catechism and by collective loud reading exercises. We dare to risk the statement that Protestantism could survive by maintaining its 17–18th century written erudition by verbalism. Prayer-cards, inscriptions and illustrations could bring up the memory of their biblical contents. Illustrations cannot even be qualified as „pictures”, decorative ornaments meant teaching and tutoring. The inscriptions and illustrations of each

church were generally understood at the time of their construction. The illustrations of 17th and 18th century church interiors were planned in the medieval literal sense, and later symbolically reconstructed in the spirit of Humanism and Enlightenment.

It is worth highlighting the great number of apocalyptic illustrations even in the 18th century. Summarizing everything: figures among the illustrations and the inscriptions do inform us of the dominance of verbal culture, i.e. the significant degree of verbalism of Calvinist erudition from the Early Modern Times to the end of the 18th century, as witnessed by the examples discussed.

16. kép

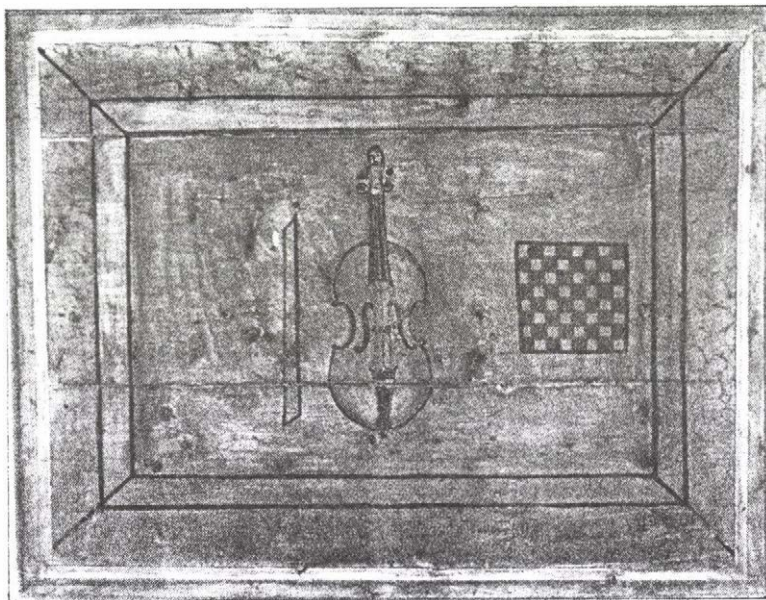
*Az Utolsó ítélet kompozíció kalotaszegi kályhacsempén:
középen Nap és csillag, életfa bal oldalán madárlábú koronás szirén,
jobb oldalán lovas Szent Mihály, 1782
Végh Olivér (1977) után*

17. kép

A karzat feliratos táblája versbe szedett, az ifjakkak szóló kegyes tanítás,
Magyargyerőmonostor 1846. Hory Farkas református pap és költő
szolgálatának idejéből

Starmüller Géza (Kolozsvár) felvétele (1997)

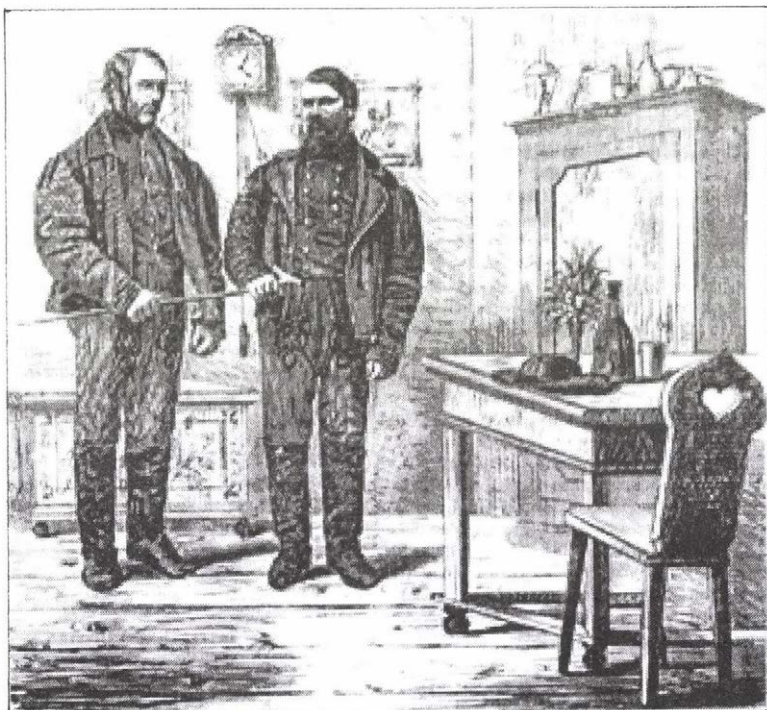
18. kép

A dicsőszentmártoni templom mennyezet kassettája 1769:
az ördög kísértése illetve időtöltése a játék és a mulatság
Vilhelm K. (1975) után

19. kép

Az 1861-ben átadott új darányi népiskola (Vasámapi Ujság, 1861)

20. kép
Falusi bírói tisztség átadása-átvétele (Vasárnapi Ujság, 1861)